

Slomo Avineri

Herzl cionizmusa:

történelmi elemzés és politikai látomás

Herzl cionizmushoz vezető útjának meghatározó indítéka nem a Dreyfus-ügy volt. Igaz, hogy a Dreyfus-ügyet erőszakos antiszemita fellángolás követte Franciaországban, de a francia zsidó közösség az 1890-es években még kicsi volt. Inkább hazai tájakon – az Osztrák-Magyar Monarchiában – keresendő annak az oka, hogy Herzl csatlódott az emancipációs ígéretben.

A 19. század második felében, a Ferenc József császár személyével fémjelzett jóindulatú, liberális, noha nem demokratikus Habsburg-uralom alatt a birodalomban élő csaknem kétmillió zsidóság a toleranciának köszönhetően széles körű társadalmi lehetőségekkel rendelkezett, és soha nem látott prosperitást élvezett. A zsidók a dualista monarchia mindkét részében biztonságban éltek, és befogadottnak érezhették magukat, zsidó mágnások nemesi címeket viselhettek, zsidó tagjai lehettek a különböző képviselői testületeknek, kimagasló teljesítményt nyújtottak a művészet, a tudomány, a pénzügyek, az újságírás területén. Ebben a reményteljes légkörben nőtt fel Herzl. Oroszországban zsidók milliói követendő példaként tekintettek a Habsburg Monarchiára, ilyennek álmodták a megreformált, liberalizált több nemzetiségű Orosz Birodalmat, amely szabadságot biztosítana minden lakója, de elsősorban az ott élő több mint ötmillió zsidó számára. Sokkal inkább a Habsburg Birodalom, mint a távoli Amerika volt a zsidók számára a *goldene medine (az aranyország)* – majdhogynem az Ígéret Földje.

Herzl mint a legfontosabb bécsi liberális újság, a *Neue Freie Presse* kommentátora, amelynek szerkesztői és sok olvasója is zsidó volt, kezdetben osztozott a reményekben. Az 1890-es évek közepének bizonyos eseményei azonban kétségeket támasztottak benne a reményteljes liberális szcenárió érvényességét illetően. Herzl nem volt teoretikus elme, sem különösképpen mély gondolkodó, de újságírói tapasztalatai, közéleti személyekkel való érintkezése, a társadalmi trendekre

való kihegyezettsége érzékenyebbé tette a politikai és kulturális élet rejtett áramlataira, melyeket számos kortársa nem észlelt vagy nem méltatott figyelemre.

Akárcsak közeli barátja, a drámaíró Arthur Schnitzler – aki ugyanabból a kulturált, integrálódott felső középosztálybeli zsidó környezetből származott – Herzl is hártavékonyságúnak érezte a zsidók lába alatt a talajt, biztonságuk és az irántuk tanúsított tolerancia alapjait Ausztriában.

Két alapvető fejlemény rázta meg Herzlt, és vitte a gondolatait ebbe az irányba: az egyik a szélsőséges nacionalista mozgalmak kialakulása a biro-

Herzl és a Palesztina akció tagjai

dalom német, cseh és magyar lakossága körében, a másik az a paradox jelenség, hogy a politikai rendszer lassú demokratizálódása populistá és rasszista mozgalmak növekedésével jár együtt.

Az 1890-es években indult el a pángermán mozgalom Ausztria és Csehország német nyelvű lakossága körében. Prágában és más cseh városokban ez a pángermán mozgalom különösen virulens volt, ahogy szembefordult az éppen születőben levő párhuzamos cseh nacionalizmussal. Noha egyik mozgalom se irányult kifejezetten a zsidók ellen – egymást tekintették ellenségnek –, megerősödésük a zsidó lakosság valódi integrációs lehetőségeit veszélyeztette.

Az osztrák pángermánok (közülük jött Hitler egy évtizeddel később) germán romantikus mítoszokat celebráltak, pogány teuton szimbólumokat használtak (köztük a svasztikát), és „árja” tisztaságot hangsúlyozó rasszista nézeteket vallottak. Az árja mitológia és szimbólumvilág kizáró politizáláshoz vezetett, mely egyaránt irányult a szlávok és a zsidók ellen. A pángermán szervezetek – sportklubok, diák-, bajtársi társaságok, író- és újságíró-szövetségek – árja záradékot vezettek be, amelyekben kizárták soraikból a nem árjakat, és nemcsak a zsidókat, de a kikeresztelkedett zsidókat is, noha kezdetben közülük többen támogatták a pángermán gondolatot. Ez praktikusán azt jelentette, hogy a többségi német kultúrával való azonosulás már a kitérés révén sem volt lehetséges. Ugyanakkor a cseh nacionalisták a németül beszélő zsidókat németeknek tekintették, és például a prágai németellenes atrocitások során zsidó kereskedők német cégérű boltjait is kifosztották. A cseh nacionalista szer-

vezetek is kizárták a zsidókat tagjaik közül, mint-hogy németül beszéltek, és otthonosan mozogtak a német kultúrában. Sok zsidó találta magát az ellentétes nacionalizmusok keresztútjében, és minthogy már a kikeresztelkedés sem jelentett kiutat, sokan úgy érezték, nincs hova menniük. Sok zsidó értelmiségi a senki földjén találta magát. Néhányan öngyilkosságot követtek el.

Herzl naplói kiadósan adnak számot ezekről a fejleményekről, melyek sok embert – zsidókat és kikeresztelkedett zsidókat – érintettek, akik jó-részt ismerősei voltak a bécsi művészvilágból és értelmiségi körökből (kevesebbet foglalkozik a budapestiekkel, akikkel mint budapesti születésű családi és baráti kapcsolatot tartott fenn). Bőséges beszámolókat tartalmaznak továbbá a birodalom különböző népcsoportjainak nacionalista radikalizálódásáról, amit ő a birodalom kö-zelgő szétesésének baljós előjelének tartott. Úgy vélte, hogy egy szép napon a különböző nemzetiségek otthonra lelnek majd, míg a zsidók elvesztik az övékét, a liberális, toleráns Osztrák-Magyar Monarchiát. Az 1890-es években kevesen voltak képesek ilyen tisztán látni a veszélyes tendenciákat, amelyek – miután 1914-ben egy szerb nacionalista Szarajevóban meggyilkolta Ferenc Ferdinánd trónörökösét – Kelet-Közép-Európa 1918 utáni megcsönkítéséhez vezettek, és többek között a nácizmus előretörését és a II. világháborút eredményezték, annak minden következményével.

Herzl úgy látta, hogy a rossz tendenciák a populista Dr. Karl Lueger 1895-ös bécsi polgármesterré választásában csúcsondottak ki. Ez volt az első demokratikus választás a bécsi polgármesteri tisztségért, addig a polgármestert közvetlenül a kormány nevezte ki. Lueger az osztrák demokratikus mozgalom veteránja volt, de az 1890-es években rasszista programot hirdetett, egyrészt a csehek ellen, akik tömegesen költöztek a fővárosba, és nyelvi jogokat követeltek bécsi iskolákban, másrészt a zsidók ellen, akiket túl befolyásosnak tartott a pénzügyekben, a művészetekben és a sajtóban. Ezzel a szláv- és zsidóellenes programmal sikerült megválasztatnia magát. A császár kezdetben nem akarta beiktatni, emiatt új választásokat kellett kiírni, de Lueger ezt is megnyerte, még elsőpróbb többséggel választották újra, és a nép nyomására (végül is vox populi) a császár vonakodva bár, de helyben hagyta a választási eredményt.

Herzl összeomlott: először tartanak demokratikus választásokat Bécsben, és a győztes se nem liberális, se nem toleráns, hanem egy rasszista

Herzl és gyermekei

demagóg népvezér, idegengyűlölő programmal. Ettől a nyilvánvaló paradoxontól – rasszista győzelemhez vezető demokratikus választások – Herzlnek borús balsejtelme támadt: „egy új Szent Bertalan éjszaka közeledtét” vélte látni, „amely nemsokára leszáll egész Európára.” Kollégái – főleg liberális zsidók –, akikkel megosztja félelmét, rémlátónak, ha nem tébolyodottnak tartják. Ő azonban továbbra is attól tart, hogy ilyen körülmények között gyászos jövő vár a zsidókra az Osztrák-Magyar Monarchiában – ahol abban az időben, Európában Oroszország után a második legnagyobb létszámú zsidó népesség élt. Az oroszországi zsidó maszkilimek is kezdtek kiábrándulni – ahogy ottani ismerőseitől hallotta –, addig úgy tekintettek Ausztriára, mint a multinacionális birodalom toleráns fellegetvárára, de ha az Osztrák-Magyar Monarchia sem képes fenntartani liberális és toleráns hagyományait,

hogyan várhatnák a cári autokráciától, hogy ilyen irányba forduljon.

Ezek és az ezzel párhuzamos fejlemények a kettős monarchia magyar területén – melyek szintén bőségesen dokumentálva vannak Herzl naplójának sok száz oldalán – arra indították, hogy egy Európán kívüli megoldást keressen. Lehetséges alternatívaként először Argentína merült fel benne (melyet aztán gyorsan feladott). „A lehető legtávolabb kell kerülnünk Európától és az európai problémáktól” érvel a latin-amerikai ország mellett a levanteivel szemben. Herzl történelmi elemzésének gyökere és kiindulópontja Kelet-Közép-Európa rossz közérzete, amely kevesebb, mint húsz év múlva nyomorúságba taszítja, és vérbe borítja a kontinenst. Megfigyeléseiből arra a következtetésre jutott, hogy a liberális kornak vége, és ennek legfőbb áldozatai a zsidók lesznek. Éppen ezért, el Európából.

Ebbe a kontextusba kell beillesztenünk Herzl látomását a zsidó államról. Elképzeléseit az európai liberalizmus legjobb hagyományai formálták, a közel-keleti mediterrán partokon egy olyan nemzetközösséget kívánt megalapítani, amely a korabeli Európában veszélyeztetett eszméken alapult volna. Három lényeges vonás emelhető ki ebből a szempontból: a társadalmi berendezkedés természete, a kisebbségekkel szembeni tolerancia és a vallás liberális tisztelete. Lenyűgöző képet kapunk Herzl idevágó gondolatairól *Ósújország (Altneuland, 1903)* című utópisztikus regényéből, amelyben leírja, hogyan is fog kinézni 1923-ban a megalapítandó zsidó nemzetközösség Palesztinában.

Politikai nézeteit tekintve, Herzl középosztálybeli liberális volt, akitől távol állt a szocializmus, nem beszélve annak erőszakos válfajáról. Amikor azonban a jövő zsidó állam társadalmi berendezkedéséről ír, arra a következtetésre jut, hogy egy ilyen nemzeti tervet, mint egy zsidó nemzetállam megalapítása, nem lehet a szabadversenyes kapitalizmus körülményei között megvalósítani: a szolidaritás, a társadalmi felelősségvállalás, a kölcsönös segítség itt alapkövetelmény.

Ezért a zsidó állam társadalmi-gazdasági rendszere vegyes gazdaságon alapulna, erős köztulajdonnal és a társadalombiztosítás átfogó hálózatával. Utópikus szocialista szótárból kölcsönözve, rendszerét Herzl „mutualizmusnak” nevezte, amely ahogy írja, egyesítette volna a kapitalizmus ösztönző erejét a szocializmus igazságosságával. A gazdaság szabad vállalkozásokon alapulna, de az alapvető iparágak és szolgáltatások – a vidékfejlesztés, a földtulajdon, az elektromos művek – köztulajdonban lennének. A mezőgazdaság jórészt helyi szövetkezetek kezében volna. Két éves közszolgálatot írna elő fiatal férfiak és nők számára, akik tanárok volnának, valamint ápolók és szociális gondozók kórházakban és öregek otthonában, és ők segítenének a munkaképteleneknek. Ha jobban megnézzük a cionista vállalkozást keletkezése pillanatában, tulajdonképpen annak a „konstruktív cionizmusnak” első változata volt, amelynek oly jelentős szerep jutott a *jisuv* intézményeinek kialakításában, és amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egy különösképpen pluralisztikus társadalomban – minden parancsuralmi kényszer nélkül – működjön a szolidaritás és a kohézió.

Politikai berendezkedését tekintve, Herzl „új társadalma” – ahogy az *Altneulandban* nevezi – általános választójogon alapuló demokrácia, mely-

ben férfiak és nők egyaránt rendelkeznek választójoggal. Ebben ma semmi meglepő nem volna, de tudnunk kell, hogy 1903-ban, a világ egyetlen országában sem volt még általános választójog, és egyetlen országban sem szavazhattak a nők. Herzl e tekintetben az 1898-as 2. Cionista Kongresszus nyomdokaiban haladt, amely lehetővé tette a nők számára a szavazást, ha a szimbolikus egy sékeles tagdíj befizetésével tagokká váltak. Egyetlen nacionalista mozgalom sem volt ilyen jogkiterjesztő ebben az időben.

Az 1923-as „új társadalomban” a politikai jogegyenlőség az arab lakosságot is megillette. Az anticionista propagandának nincs igaza abban, hogy a cionizmus megfeledezett az arabok létezéséről Palesztinában. Ennek teljesen ellentmond az *Altneuland*. Nem csak hogy minden arab férfi – és nő – mint egyenjogú polgár, választójoggal rendelkezett, de az „új társadalom” egyik vezetője egy haifai arab mérnök, Rasid Bej volt, aki – mert a mérce azért ez volt - hangsúlyozottan német műveltséggel rendelkezett, és ráadásul ő is és felesége is egyaránt tökéletesen beszéltek angolul és németül. Ugyanakkor kétségkívül Herzl naivitásául róható fel, hogy Rasid Bej azt állítja a regényben, hogy a palesztinai arabok egyáltalán nem ellenzik a zsidók odatelepülését, sőt kifejezetten hálásak érte, hiszen csak előnyük származik belőle. És ami a mai fülnek talán még kínosabban hangzik, Rasid Bej egy jezreel völgyi útja során rámutat egy virágzó arab falura, kijelentve, hogy a zsidók idejövetele előtt ez egy koszos kis porfészek volt. Ha méltányosak akarunk lenni, azért nem kárhoztathatjuk Herzl-t, mert nem számolt egy arab nacionalista mozgalom feltűnésével Palesztinában, hiszen ennek maga a zsidó betelepülés adott tápot. Abban az időben még semmiféle számottevő arab nacionalista mozgalom nem létezett Palesztinában – sem az oszmán birodalom más provinciáiban. Mint jelentős erő csak az I. világháború alatt tűnt fel brit felbujtásra, ottománellenes mozgalomként. De hogy az arabok létevel ne számolt volna Palesztinában, azzal Herzl nem vádolható.

Az új zsidó nemzetközösség történetének elbeszélése során a regény beszámol egy belső politikai harcra az „új társadalomban”, ami zavarba ejtő és előrelátó egyben – és a sorok között az európai társadalmak kritikáját nyújtja. Ebben a toleráns, multikulturális, liberális társadalomba, ahol az arabok és más kisebbségek (Herzl még görögöket és örményeket említ) egyenlő jogokat élveznek, egyszer csak megérkezik egy új beván-

Csoportkép az 5. Cionista Kongresszusról

dorló, dr. Geyer (keselyű), egy fanatikus, vakbuzgó vallásos, hajdani anticionista rabbi. Új pártot alapít, amely az arabok és más kisebbségek jogfosztásáért száll síkra. Az a jelszava, hogy „Ez az ország a zsidóké – csak a zsidóké”. A regény kimerítően és kellően didaktikus stílusban taglalja Geyer zsidó rasszista pártjának érveit és a liberális kormányzat ellenérveit. Kézenfekvő, hogy Herzlnek Lueger járt a fejében, és Geyert mint az ő pontos tükörcsüvegét mintázta meg. A realista Herzl nem zárta ki annak a lehetőségét, akár csak Európában, a zsidók között is feltűnhet a rasszizmus, egyetlen különbséggel, hogy míg Bécsben a rasszisták nyertek Luegerrel az élükön, az új Cionban a liberálisok győznek. Geyer alapos vereséget szenved (és úgy hírlíki kegyvesztetten elhagyja az országot) – a cionizmus liberális, humanista, univerzális értékei győznek az obskurantizmus és a vakbuzgóság fölött.

A vallás tekintetében ugyancsak toleráns Herzl álláspontja: noha személy szerint nem volt vallásos, és nem kívánta a rabbik jelenlétét a politikai életben, a vallás nyilvános tiszteletét hangsúlyozta. Így például, amikor látogatást tesz Je-

ruszsalembébe, nem lép be a Templom Hegy területre, minthogy „ez rabbinikus tilalom alatt áll”. Az *Altneulandban* nyilvánosan megtartják a szombatot, és újjáépítik a jeruzsálemi templomot („mert eljött az ideje”); de nem a történelmi romokon építik fel, hiszen azt a helyet elfoglalják a mecsetek, és ugyan Jachin és Boaz két salomoni oszlopa őrzi a templom bejáratát, az istentisztelet a szentélyben (állatáldozat természetesen nincs) egy liberális zsinagógára emlékeztet. A Templom – amelyet a Béke Templomának hívnak – helyet ad egy nemzetközi bíróságnak, amely törvényekkel és közvetítéssel próbálja megoldani a nemzetközi problémákat. A modernitás a tradíció tiszteletével párosul.

Herzl történelmi értékelésének természetesen inkább valós politikai aktivitására, nem pedig látomásaira kell irányulnia, és itt a kép vegyes.

Herzl legfontosabb teljesítményének az tekinthető, hogy létrehozott egy egész világot behálózó politikai szervezetet, amely ugyan kezdetben gyenge volt, de elsőként alakult meg egy olyan szervezeti struktúra, amely egységes keretet biztosított a különböző cionista ügyek, a diplomácia,

a pénzügy, az oktatásügy és a propaganda számára.

Amennyiben viszont Herzl konkrét diplomáciai tevékenysége kerül terítékre, el kell fogadnunk, hogy az közel sem volt olyan eredményes. Kezdetben minden intézményes felhatalmazás nélkül, csupán a *Neue Freie Presse* újságírói mandátumával sikerült találkozót létrehozni Európa legbefolyásosabb hatalmasságaival, amihez szinte hihetetlen mérvű személyes hücpére volt szüksége. Kevesebb, mint nyolc év leforgása alatt találkozott a német császárral, az olasz királlyal, a szultánnal, a pápával, Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia és Egyiptom miniszterelnökével, számos ország külügyminiszterével, a brit gyarmatügyi miniszterrel, Oroszország belügy- és pénzügyminiszterével, és tucatnyi más nagykutyával. Naplója úgy is olvasható, mint a századfordulós Európa *Ki kicsodája*. Senki más, aki magát zsidó vezetőnek nevezte, nem volt képes arra, hogy politikai tervei bemutatására ilyen rangos személyiségek közelébe férkőzzön, és támogatást kérjen tőlük.

Mindegyik találkozó kudarcba fulladt. A német császár visszautasította egy palesztinai zsidó nemzetközösség céljainak támogatását, a pápa kikeresztelkedést javasolt, a szultán és kegyencei készségesen elfogadták volna a zsidó bankárok pénzügyi támogatását, de visszautasítottak minden koncentrált zsidó letelepedést Palesztinában. A világ vezetői közül, akik meghallgatták Herzl – némelyek udvariasan, mások bosszankodva – egyetlen egy sem állt mellé, hogy megadja a szükséges támogatást tervei megvalósulásához.

Kudarca azonban nagyszabású volt. Noha támogatást nem sikerült elérnie a világ vezetőitől, sikerült viszont a cionista tervet a világpolitika asztalára tennie. Mint újságíró, Herzl tisztában

volt a propaganda jelentőségével: megbeszélései ugyan nem jártak konkrét eredménnyel, de tudta, hogy az újságok széles körben tudósítanak találkozóiáról. Az európai politikai elit – követek és miniszterek, újságírók és véleményformálók – ismételt olvashatták, hogy Herzl a cionista mozgalom képviselőjében császárral, királlyal, pápával, szultánnal, miniszterelnökkel és külügyminiszterrel találkozott. Egyszer csak – a modern történelemben először – a cionista terv a közfigyelem előterébe került, és amikor Herzl meghalt, az európai politikusokban tudatosult, és általában az európai köztudatba bekerült: létezik egy cionista mozgalom azzal a céllal, hogy létrehozzon egy zsidó települést Palesztinában. Ez egy fantasztikus eredmény volt: Herzl előtt a Hovevei Cion emberei csupán a zsidó népesség egyes szektoraiban találtak némi visszhangra, főleg Kelet-Európában, nem zsidók között azonban nem sokan hallottak róluk. Hála Herzl lanckadatlan fáradozásainak – melyek ugyan közvetlen eredményre nem vezettek – a zsidó probléma cionista megoldása az egész világnak tudomására jutott. A gyengék felemelésének hatalmas teljesítménye volt ez. Más nemzeti mozgalmak – mind a gyengeség helyzetéből akartak kitörni – viszályal, terrorizmussal, gyilkossággal léptek a világ színpadára, Herzl a szavak erejével tette ezt. És az általa előkészített terepnek jó hasznát vette a cionizmus, amikor a nemzetközi politikai színtér megváltozott, 1917-ben, 1947-ben. Egy mondatban összefoglalva jelentőségét, sírfeliratul az írhatnánk: a cionizmust a világpolitika vásznára festette.

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA: LAKNER JUDIT

